

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ՇՈՒՐԶ***

Միեր Հարությունյան

Բանալի բառեր` Արցախյան շարժում, Հայաստան, նորագույն պատմության, ուսում-նասիրության առարկա, հիմնական հրատարակությունները, քարոզչական արտահայտություններ

Արցախյան շարժումը դարակազմիկ ու շրջադարձային մեծ իրադարձություն էր համայն հայության համար, հետևաբար այն պետք է լինի Հայաստանի նորագույն պատմության առաջնահերթ ուսումնասիրության առարկան: Արցախյան շարժումը վճռական բեկում էր հայ-թուրքական բազմադարյան պայքարի մեջ, որը մեր ժողովրդին վերադարձրեց հաղթողի հոգեբանությունը և սեփական ուժերի նկատմամբ հավատն ու ինքնավստահությունը: Փաստորեն, քաղաքական փուլում ամբողջ հայությունը համախմբվեց մեկ գաղափարի շուրջ, ստեղծվեցին նախադրյալներ ազգային նոր զարթոնքի և անկախ պետականության վերականգնման համար:

Անցած երեք տասնամյակի ընթացքում Հայաստանում(այդ թվում` Արցախում), ինչպես նաև արտասահմանում լույս են տեսել մեծաթիվ հրատարակություններ, որոնք, ըստ ժամանակագրական, աշխարհագրական ու գաղափարախոսական առանձնահատկությունների, որոշակի զարգացումներ են ապրել, աստիճանաբար ստեղծել և տարածել փաստերի ու փաստարկների համակարգեր, դրանց կամայական մեկնաբանություններից ծնված առասպելներ ու քարոզչական արտահայտություններ:

Սույն հոդվածով խնդիր ենք դրել մեր առջև համառոտ անդրադառնալու Արցախյան շարժման պատմագրության մի քանի հիմնահարցերի, որոնք առաջացել են հայ ուսումնասիրողների շրջանառած տեսակետների հետևանքով: Տվյալ խնդրի շրջանակներից դուրս ենք համարում օտարալեզու, մանավանդ` հակառակորդ կողմի գրականության մեջ հաճախակի հանդիպող խեղաթյուրումների ու սխալների քննադատությունը, մանավանդ, որ դրա նախադեպն արդեն ունենք [1]:

Արցախյան շարժման պատմական զարգացման և հետագա փուլերի մասին օբյեկտիվ ձշմարտությունը ներկայացնելու խնդիր են լուծել փաստաթղթերի և նյութերի տարաբնույթ ժողովածուները: Հայաստանի Հանրապետության պատմության արխիվն առաջին անգամ ամբողջական տեսքով հրապարակել է նախկին Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում թուրքական գործերի և ադրբեջանական դրածո իշխանությունների կողմից բնիկ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ 1918-1920 թվականներին իրագործված զանգվածային կոտորածների, բռնի տեղահանության, շարժական ու անշարժ գույքի կողոպուտի ու բռնագրավման և, որ ամենասուկային է, ասիմիլյացիայի (ուժացման) քաղաքականությունը բացահայտող արժեքավոր փաստաթղթեր ու նյութեր [2]: Ժողովածուն կազմել են պատմական գիտությունների թեկնածու Սոնյա Միրզոյանը և բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ալվարդ Ղազիյանը: Պատասխանատու խմբագիրն է պատմագիտության դոկտոր Ամատունի Վիրաբյանը:

* Հոդվածն ընդունվեց 18.03.2018:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը

** Հետազոտությունն իրականացվել է ԼՂՀ ԿԳՄՆ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ` № SCS 16.10-007 գիտական թեմայի շրջանակներում:

Երկրորդ գիրքն ամփոփում է Բաբվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում հայ ազգաբնակչության կոտորածների մասին վկայող այլ փաստաթղթեր [3]:

Արցախյան շարժման բացահայտ-սահմանադրական փուլում, կապված ադրբեջանական և կենտրոնական ՋՏՄ-ների կողմից միակողմանի ու իրականությունը նենգափոխող քարոզչությունը մերկացնելու, օրենսդիր ու գործադիր մարմինների որոշումների օբյեկտիվության ապահովման նպատակով հիմնախնդրի վերաբերյալ պատմական, իրավական, քաղաքական և այլ տեսանկյունները փաստարկելու անհրաժեշտության հետ, Հայկական ԽՍՀ-ում և Արցախում օպերատիվորեն հրատարակվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուներ [4]:

Հետագա տարիներին ևս հրատարակվել են նմանօինակ ժողովածուներ, որոնցում ներկայացվել են Արցախի հայ ազգաբնակչության ինքնորոշման իրավունքի պատմաքաղաքական, իրավական և այլ հիմքերը փաստող հարյուրավոր վավերագրեր [5]:

Նշված հրատարակություններից հատկանշելի է ճանաչված իրավաբան-միջազգայնագետ, Ադրբեջան-ԼՂՀ հակամարտության իրավաքաղաքական տեսակետների գիտական մշակման ասպարեզում մեծ ներդրում ունեցած Յուրի Գևորգի Բարսեղովի (1925-2008) հիմնական աշխատությունը [6]: Այդ աշխատության գիտական ու քաղաքական նշանակության մասին ժամանակին գրել ենք [7]:

Դեռևս Արցախյան շարժման քաղաքական փուլում լույս տեսած նրա «Խնքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է» գիրքը տեսականորեն հիմնավորում էր արցախահայության ինքնորոշման իրավունքը, անհերքելի փաստարկներով ու համոզիչ դատողություններով ցույց տվել, որ Արցախյան հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել սահմանադրական և ժողովրդավարական ճանապարհով՝ ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համաձայն [8]:

ԽՍՀՄ ԳԽ երկրորդ նստաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղի հարցով հանձնաժողովի կատարած աշխատանքների քննարկման նախօրեին կազմված փաստաթղթերի ժողովածուն [9] նպատակամիտված էր օբյեկտիվ լրատվություն տալ ԼՂԻՄ-ի իրադրության մասին, ձևավորել ճիշտ կարծիք դարաբաղյան շարժման ակունքների, էության ու նպատակների մասին:

Այն ունեցավ նաև երրորդ հրատարակությունը [10]:

Շահեն Մկրտչյանի հեղինակած նյութերի ու փաստաթղթերի ժողովածուն [11] բացահայտում է Արցախյան պատերազմի տարբեր կողմերը: Նրանում զետեղված տարաբնույթ նյութերը, առաջին անգամ հրատարակվող վավերագրերը սերտորեն առնչվում են Արցախի ազգային ազատագրական պայքարի հետ: Այն հետաքրքիր ու հարուստ նյութ է պարունակում ինչպես Արցախի, այնպես էլ, լայն առումով, Արցախյան շարժման, ԼՂՀ անկախության և հայոց երկրորդ պետականության կայացման պատմության համար:

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակած ժողովածուն [12] ներառում է մամուլից քաղված նյութերը Լեռնային Ղարաբաղի հետ կապված պատմաքաղաքական և իրավագիտական հարցերի, տնտեսական զարգացման, ժողովրդագրական հիմնախնդիրներին, նրա էթնոմշակութային բնութագրության, Ռուսաստանի և Ղարաբաղի փոխհարաբերությունների պատմության վերաբերյալ: Ժողովածուի երկրորդ բաժինը կազմված է Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը լուսաբանող փաստաթղթերից:

Պատմաբաններ Կ. Խաչատրյանի և Հ. Աբրահամյանի կազմած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն [13] հիմնավորում է այն փաստը, որ խորհրդային ժամանակաշրջանում համայն հայությունը՝ թե՛ Խորհրդային Հայաստանում և ԼՂԻՄ-ում, և թե՛

Սփյուռքում, պայքարել է Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի հետ վերանիավորելու համար: Նույն հեղինակների կազմած երկրորդ ժողովածուն պարունակում է 1988-1989 թթ. հայ ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչների՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրների վերաբերյալ Խորհրդային Միության և Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներին, կուսակցական ու պետական մարմիններին ուղղված կոչերը, դիմումները, նամակ-բողոքները, պահանջագրերը և այլն [14]:

Արցախյան շարժման մասին բավական հետաքրքիր և ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում դեպքերի մասնակիցների ու ակնաուկների հուշագրություններն ու օրագրությունները:

1991 թ. ամռանը տխրահռչակ «Կոլցո» ռազմագործողության ընթացքում Հաղրութի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի հայաթափման անմիջական ու թարմ տպավորությունների ազդեցությամբ, հետագայում ԼՂՀ ՊԽ անդրանիկ նախագահ ընտրված Արթուր Մկրտչյանը փորձել է վերհանել ողբերգության պատճառները, իրադարձությունների ճիշտ պատկերը և ապագա քաղաքականության ուղիները [15]:

Նյու Յորք քաղաքում ծնված, Հայկական առողջապահության ընկերակցության բարեգործական կամավոր կազմակերպության հիմնադիր ու նախագահ, բժշկագիտության դոկտոր Քերոլան Նաջարյանի Հայաստան և Արցախ կատարած իր երկու տասնյակից ավելի ուղևորությունների օրագրությունները, որոնք առանձին գրքով թարգմանաբար տպագրել է ՀՀ ՊԱ «Գիտություն» իրատարկչությունը [16], արձանագրություն են 1988 թվականից ի վեր հայ ժողովրդի ապրած դժվարին օրերի և նկարագրությունը այն արիության, արժանապատվության, որ հանդես բերեցին հայերը ծայրահեղ պայմաններում: Հեղինակը իրադարձություններն արձանագրել է բուռն սիրով, ամենայն մանրամասնություններով: Նրա կողմից ստեղծված հարուստ դրվագներն ու դիպվածները բացահայտում են հայ ոգու վեհությունը, դժվարությունները դիմակայելու կարողությունը և այլ որակներ, որոնք այս կամ այն չափով օգնեցին տոկապ պատերազմական արհավիրքներին և, ի վերջո, հաղթել:

Արցախյան շարժմանը նվիրված շարքի այս գիրքը՝ Բակուր Կարապետյանի հեղինակությամբ [17], ընդգրկում է 1988թ. փետրվարյան հայտնի դեպքերից մինչև մայիսի կեսերը: Այն մեծաքանակ նյութ է պարունակում ողջ ԽՍՀՄ-ում ու Արևելյան Եվրոպայում մեծ վերափոխությունների սկիզբը դարձած Շարժման պատմությունն ուսումնասիրողների համար:

Հեղինակի մյուս գիրքը [18] պատմում է Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ, բարոնուհի Քերոլայն Քոքսի Արցախ կատարած բարեգործական ուղևորությունների, արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ միջազգային հանրությանը տեղեկություններ տալու նրա գործունեության մասին:

Բ. Կարապետյանի նախածեռնությամբ տպագրվել են նաև Արցախի ազատագրական պայքարի մասնակիցների և քաղաքական, ռազմական ու այլ ոլորտների գործիչների հետ տարբեր տարիների հարցազրույցները կամ հուշերը [19], որոնք խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ հետաքրքիր մանրամասներ են պարունակում: Նույն հեղինակն անդրադարձել է նաև Խորհրդային Ադրբեջանում պետականորեն կազմակերպված էթնիկական զտումների ու հայերի ցեղասպանության քաղաքականության բացահայտ դրսևորմանը Սումգայիթ քաղաքում [20]:

Սերգեյ Խաչատրյանի ինքնակենսագրական գիրքը [21] նույն տարում վերահրատարակվել է, որտեղ ներկայացվել են պատասխանատու պաշտոններ վարած Արցախի նվիրյալ զավակի 80-ամյա կյանքի ուղին, Ղարաբաղյան շարժման վերաբերյալ նրա հուշերը, «Կռունկ» կոմիտեի պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնում աշ-

խատելու ընթացքում ձևավորված որոշ փաստաթղթեր: Մեր աշխատանքի համար հատկապես ուշագրավ են «Կռունկ» կոմիտեի երբեմնի քարտուղարի հավաստի տեղեկությունները 1988-ի կարևոր իրադարձությունների մասին:

Արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Արցախյան շարժման ակտիվիստներից, բանաստեղծ Հրաչյա Բեգլարյանի «Արցախապատում» մատենաշարի երրորդ հատորը [22]: Այն ամբողջովին նվիրված է Արցախյան շարժմանը: Այն հիմնականում պարունակում է հեղինակի արխիվում պահպանված նյութերի մի մասը, քանի որ դարաբաղյան շարժման համար նախատեսված երկու գրքերը սեղմելով, նա դարձրել է մեկը:

Փաստական հարուստ նյութ են պարունակում ժամանակագրական կամ տարեգրային բնույթի հրատարակությունները:

Հայոց նորագույն պատմության անխոնջ մշակներից Վահան Բախշիի Հարությունյանի հեղինակած «Իրադարձությունները Լեռնային Ղարաբաղում» ժամանակագրության (1988 թ. փետրվարից մինչև 1997 թ. մայիս) վեց հատորները [23] և Արցախյան շարժմանն ու նրա նախապատմությանը նվիրված մի շարք գործերը [24] դրական արձագանք են գտել ընթերցողների, այդ թվում՝ մասնագետների շրջանում և նշանակալի ավանդ են հայրենական պատմագրության մեջ:

Արցախյան շարժման տարեգրին տված մեր գնահատականը, կարծում ենք, չի կորցրել արդիականությունը. «Վ. Բ. Հարությունյանի սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող «Ղարաբաղի հայերի ազգային ազատագրական պայքարի նախապատմությունը» աշխատությունը, «Իրադարձությունները Լեռնային Ղարաբաղում» ստվարածավալ ժամանակագրությունը, «Հենրիկ Պողոսյան. Արցախի առաջնորդը 1988» գրքույկը դարձել են նորագույն պատմության մասնագետների փնտրած գրքերը» [25]:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արցախյան շարժման գաղափարախոսներից, ակտիվիստներից ու տարեգիրներից Բագրատ Ուլուբաբյանի կարևոր ու ստվարածավալ գործերը, որոնցից ամենաստվարը տարեգրություն է [26]: Այդտեղ նա ևս ձգտել է ի մի բերելու արցախյան գոյապայքարին վերաբերվող փաստերն ու տարբեր տեղերից ժողոված նյութերը և դրանք ամփոփ տեսքով ներկայացնել մի ամբողջության մեջ:

Արցախյան շարժման ակտիվիստ Ռազմիկ Պետրոսյանի հուշագրական բնույթի գրքերում [27] հեղինակն ամենից առաջ հանդես է եկել իր տեսածն ու լսածը պատմելու, ճշմարտությունը ներկայացնելու անուրանալի շնորհքով:

Շարժման լուսաբանմանը հակառակորդ կողմի մոտեցումների, իրադարձություններին տրված այլ մեկնաբանությունների տեսակետից հետաքրքիր է տխրահռչակ կազմկոմիտեի պատվերով հրատարակված ժամանակագրությունը [28] (թողարկման պատասխանատուներն էին Թ. Ջուլֆիզարովը Ռ. Տոսևը): Թեև այն շատ է տուժել ակնառու միտումնավորությունից ու միակողմանիությունից, բայց կարող է օգտակար լինել Շարժման սկզբնական շրջանում տեղ գտած իրադարձությունների համակողմանի ընկալման, մի շարք հարցեր ավելի օբյեկտիվ գնահատելու համար:

Արցախյան շարժման պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական և այլ տեսանկյունները վերհանելու նպատակով կատարվել են տարաբնույթ ուսումնասիրություններ, որոնց արդյունքները հրատարակվել են առանձին գրքերով ու ժողովածուներով:

Արցախյան շարժման նախապատմության ու սկզբնական փուլի վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ է պարունակում Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակած պատմական տևականքը [29]:

Արցախի պատմության վիճահարույց հարցերը պատմականության մեթոդով և գիտական հիմքի վրա ներկայացնելու անհրաժեշտությունը հիմնավորել է պատմաբան Լենդրոշ Խուրշուդյանը՝ նորոպի մեկնաբանելով անցյալի իրադարձությունները [30]:

Սփյուռքում Արցախի հիմնախնդիրը հայ մտավորականների ուշադրության կենտրոնում էր: Դրա վկայություններից են նաև տարաբնույթ հրատարակությունները, որոնք կոչված էին պարզաբանելու Արցախի ինքնորոշման իրավունքի պատմական, քաղաքական, իրավական և այլ տեսանկյունները: Այդօրինակ հրատարակություն էր Լևոն Մկրտչյանի գիրքը [31]: Այդ արժեքավոր հրատարակությունը պահանջված էր Արցախի մասին անհրաժեշտ տեղեկույթը արտասահմանում լիարժեքորեն ներկայացնելու առումով, քանի որ եռալեզու(հայերեն, անգլերեն ու ֆրանսերեն) է:

Ուշագրավ է ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանի ուսումնասիրություններն ամփոփող գիրքը [32], որտեղ ներկայացված են Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ գործադրված բռնաճնշումները, ԽՍՀՄ վերադաս իշխանության մարմինների աջակցությամբ և առանց միջոցների խտրության առաջ կանգնելու ամբողջ ադրբեջանահայությանը բռնազաղթի ենթարկելու և նրանց ունեցվածքը բռնագրավելու քաղաքականությունը:

Վ. Խոջաբեկյանի գրքում [33] բացահայտվում է Արցախյան շարժման ազատագրական բնույթը: Տրվում է ԼՂՀ հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքի արդարացի խնդրի էությունը, Ադրբեջանական ԽՍՀ հայաշատ վայրերում սպիտակ ջարդի և դրան ուղեկցող կարմիր ջարդի հետևանքով Ադրբեջանի հայաթափման ընթացքը 1918-1990 թվականներին: Գրքում մեծ տև է հատկացվում 1988-1990թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ բնակչության բռնազաղթի, ցեղասպանության, Հայաստանում նրանց բնակեցման, ինչպես նաև Հայաստանից ադրբեջանցի բնակչության արտագաղթի իրական պատճառների բացահայտման հարցերին: Վիճակագրական անաչառ փաստերի հիման վրա մերկացվում են ադրբեջանցիների կողմից իրական ժողովրդագրական գործընթացները նենգափոխված ներկայացնելու բոլոր փորձերը:

Հայ ազգաբնակչության հանդեպ Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունների իրականացրած պետական ահաբեկչության քաղաքականությունը ներկայացրել է Սերգեյ Զորանյանը [34]:

Ադրբեջանահայության ցեղասպանության, բռնի տեղահանության և ահաբեկչության քաղաքականությունը Բաքվում հայ բնակչության ջարդերի օրինակով բացահայտել են Ի. Մովսեստյան և Ա. Հովնանյանը [35]:

Ադրբեջանական ԽՍՀ մյուս քաղաքներում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ իրականացված բռնությունների, ահաբեկչության բազմաթիվ փաստերը տեղ են գտել այլ հեղինակների աշխատանքներում [36]:

Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ ազգաբնակչության էթնիկ զտումների քաղաքականությունը փաստարկված ներկայացրել են նաև արտասահմանցի հեղինակները [37]:

Արցախյան շարժման իրավաքաղաքական ու պատմական հիմնախնդիրներին նվիրված հոդվածներով պատմաբան Խիկար Բարսեղյանը նպաստել է խորհրդային ու կուսակցական կենտրոնական մարմինների ԶՏՄ-ների միջոցներով ծավալված հակահայկական քարոզչության կեղծիքները մերկացնելուն և հասարակական օբյեկտիվ կարծիք ձևավորելուն: Պատմական փաստաթղթերով հավելված այդ հոդվածների հրատարակումն առանձին գրքով [38] ևս պահանջված էր ճշմարտությունը հանրահռչակելու տեսակետից: Ուշագրավ են հեղինակի դիտարկումները ԼՂԻՄ-ի պատմությանը և հիմնախնդրի պատմագրությանը վերաբերվող հարցերի, 1988-1990թթ. տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապի,

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2018

Արցախի հայ ազգաբնակչության ինքնորոշման իրավունքի իրացման ուղիների մասին: Պատմաբանը հիմնախնդիրը լուծելու միակ ուղին համարել է Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը Հայաստանին:

Պատմաբան Ռուբեն Ազիզբեկյանը փաստական հարուստ նյութի և հրապարակումների հիման վրա վերլուծել է հայ ժողովրդի 1985-1991թթ. պատմության կարևոր իրադարձությունները, հատկանշել Արցախյան շարժման պատճառները [39]: Հեղինակն իրավացիորեն կարևորել է Հայաստանում համերաշխության զանգվածային ելույթների մեծ ալիքի ծավալումը որպես արցախցի հայրենակիցներին հանրապետության աշխատավորների լայն աջակցության արտահայտություն, միաժամանակ ցույց տվել իշխանությունների ակնհայտ կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից, համաժողովրդական շարժումից Հայկական ԽՍՀ կուսակցական և պետական մարմինների ինքնամեկուսացումը:

Արցախում 1917-2000 թթ. տևի ունեցած դեպքերի մասին ժամանակակիցների վկայությունները և պահպանված վավերագրերը, պարբերական մամուլի նյութերը, ինչպես նաև տարբեր հեղինակների ուսումնասիրությունները վերարտադրել է պատմաբան Հրանտ Աբրահամյանը [40]:

Ժամանակին տարբեր հեղինակներ, այդ թվում նաև մենք [41] անդրադարձել ենք Հ. Աբրահամյանի աշխատությունների, հրապարակումների թերություններին ու մեթոդաբանական սխալներին:

ՌԱԿ պաշտոնաթերթի խմբագիր-հեղինակի սկիռաքահայ ընթերցողին հասցեագրված, ըստ էության մեկ ամբողջություն կազմող աշխատության [42] երեք պրակներում Ղարաբաղյան հարցը դիտարկվել է 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշման լույսի տակ, ուստի և հետագա իրադարձությունների մասին պատմող նյութերը համախմբվել ու իրենց ուշագրավ մեկնաբանությունն են ստացել «Արցախյան հարցի սև թղթածրարը» խորագրի տակ:

Արցախյան շարժումը գիտականորեն վերաիմաստավորելու անդրանիկ փորձերից մեկը կատարել է Բագրատ Ուլուբաբյանը [43]: Ժամանակի մամուլում [44] հակասական գնահատականների արժանացած գիրքը եզակի է փաստական վիթխարի նյութի համակարգման ու խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ տեղեկությունների ընդհանրացման առումներով:

1918-1988 թթ. իրադարձություններն ականատեսի ու հաճախ մասնակցի քաջատեղյակությամբ Բ. Ուլուբաբյանը ներկայացրել է ավելի վաղ տպագրած գրքերից մեկում [45]:

Աշխարհագրագետ Սերգեյ Մելքունյանի աշխատությունները [46] տալիս են Լեռնային Ղարաբաղի պատմաաշխարհագրական նկարագիրը, հպանցիկ ներկայացնում (հատկապես վերջինում) Արցախյան շարժման ընթացքը:

Պատմաբան Կիմ Ղահրամանյանը [47] տվել է Հյուսիսային Արցախի մասնակցությունը Արցախյան շարժմանը, ակներևաբար, մեծարժեք են հայոց, մասնավորապես՝ Հյուսիսային Արցախի և Արցախյան շարժման պատմության հիմնահարցերին նվիրված պատմաբանի կյանքի վերջին տարիներին գրած գրքերը [48]:

Կարևոր նյութեր են պարունակում ԼՂՀ ԳԽ արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովի նախկին նախագահ, քաղաքագետ-լրագրող Լևոն Մելիք-Շահնագարյանի ուշագրավ գրքերը [49]:

Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնը հրատարակել է Կովկասյան տարածաշրջանի գծով փորձագետ Ալեքսանդր Գրիգորյանի աշխատանքը Արցախյան շարժման իրավաքաղաքական զարգացման չուսումնասիր-

ված ուղղություններից մեկի մասին [50]: Այն հնարավորություն է ընձեռում իմանալու Ադրբեջանի իշխանությունների քաղաքական մտածողության հիմնական դրսևորումները, ինչը զգալիորեն կարող է նպաստել դարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման ճանապարհին նրանց վարքագիծը ու դիրքորոշումը վերհանելուն: Ուշագրավ են նաև փորձագետի Արցախյան շարժման թեմատիկային նվիրված աշխատանքները [51]:

Արցախյան շարժման պատմական նախընթաց զարգացումներին ու հայ ազգաբնակչության ինքնորոշման իրավունքի հիմքերին անդրադարձել է բանասեր Արտաշես Հակոբջանյանը [52]:

Ա. Արշակյանը փորձել է բազմակողմանի քննության առնել Արցախի ազատագրական պայքարի սկզբնավորման և, իր իսկ ձևակերպմամբ՝ «առաջին փուլի» իրադարձությունները և ընդհանրացրել փաստերն ու տեսակետները [53]:

Արժեքավոր ուսումնասիրություն է հրատարակել ազգագրագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Տեր-Սարգսյանը [54]: Հեղինակն իր ծավալուն աշխատության 1-5-րդ գլուխներում գիտականորեն շարադրել է Արցախի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Հասկանալի է, որ Արցախի բազմադարյան պատմությունը ռուսալեզու ընթերցողին մեթոդաբանորեն ճիշտ և հայագիտության վերջին տասնամյակների նվաճումների հիման վրա ներկայացված է Հայաստանի պատմության հոլովոյթում: Նման բարձրակարգ աշխատության լույս ընծայումը, կարծում ենք, պահանջված էր Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության և Անդրկովկասում եկվոր ադրբեջանցիների հրահրած արյունալի հակամարտության վերաբերյալ օբյեկտիվ հասարակական կարծիք կազմելու, միջնորդական ջանքերի քաղաքական և իրավապատմական ելակետերը ճշգրտելու, հայկական կողմի փաստարկների ծանրակշիռ հիմքերը հանրահռչակելու և այլ տեսանկյուններից:

Ակներևաբար, Արցախյան շարժման վերաբերյալ պատմագիտական նշանակություն ունեցող գրականության ամբողջական տեսությունը հնարավոր չէ ներկայացնել մեկ հոդվածի շրջանակներում, ուստի նպատակահարմար է փաստագրություններին, տարատեսակ ժողովածուներին, ակնարկներին և այլ բնույթի հրատարակություններին անդրադարձնալ հետագայում:

Ներկայացված գրականության ուսումնասիրությունը տողերիս հեղինակին հանգեցրել է այն եզրակացությանը, որ Արցախյան շարժման պատմական, քաղաքական, իրավական, ժողովրդագրական, սոցիալ-տնտեսական և այլ տեսանկյունները թեև լուսաբանվել են հայ պատմագրության մեջ, սակայն նշված հարցերում միասնական հայեցակարգ ու մոտեցումներ չկան, ինչը հակամարտության կարգավորման համատեքստում չի կարող արդարացվել բազմակարծության, ճշմարտության որոնման պատճառաբանություններով: Մանավանդ, որ մեզանում գրեթե բացակայում է գիտական բանավեճերի և տեսակետների բախումների ու ողջամիտ համաձայնության գալու պրակտիկան:

Արցախյան շարժման պատմագրության հիմնահարցերին նվիրված հատուկ մենագրական աշխատանքի շրջանակներում նախատեսել ենք խմբավորել շրջանառվող տեսակետները, մեթադաբանական մոտեցումները և, ըստ հեղինակների, քննության առնել դրանք:

Այդ տեսակի աշխատության հրատարակումը, կարծում ենք, պահանջված է ինչպես գիտաճանաչողական ու տեսամեթոդական, այնպես էլ Արցախյան շարժման 30-ամյա հոբելյանը հատկանշելու նկատառումներով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Барсегян Х., Истина дороже ... К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ер., 1989, Манасян А., Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ер., 1998, Авагян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ер., 1991, Այվազյան Ա., Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, Եր., 1998, Սարգսյան Լ., Արցախյան շարժման լուսաբանումը թուրք-ադրբեջանական լրատվամիջոցներում (1988-1994թթ.), «Հայոց պատմության հարցեր» (ՀՀ ԳԱԱ հրատ.), Եր., 2002, էջ 212-219, Հարությունյան Մ., Հայաստան-Արցախ. պատմության և արդիականության զուգահեռներում (հոդվածների ժողովածու), գիրք Ա, Ստ., «Դիզակ պլյուս», 2009 և այլն:
2. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ., ՀՀ պատմության արխիվ, Եր., «Լուսաս» ՍՊԸ տպարան, 2003:
3. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում. 1918-1920 թթ., փաստաթղթերի ժողովածու, գիրք II / Պատաս. խմբ.՝ Վիրաբյան Ա., կազմ.՝ Միրզոյան Ս., Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2012:
4. Правда о Нагорном Карабахе, Составили: В. Товмасян, Ю. Нерсисян, ред.: В. Атаджанян, С., «Арцах», 1989, Карабахский вопрос: история и сущность в документах и фактах, Второе переработанное издание, Ред. кол.: Товмасян В., Атаджанян В., Нерсисян Ю., С., 1989, Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ер., 1989, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Սարգի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի նյութերը, Ստեփանակերտ, օգոստոս 1989, ռուս. և հայերեն, Մեղադրվում են, Եր., 1989, Нагорный Карабах. Весна-осень 1990. Документы и материалы, Ер., Б.и., 1990, Շրջափակում. Ժամանակագրություն (1989թ. սեպտեմբերի 14-ից նոյեմբերի 5-ը): Պրակ 1-ին (14.09-10.10. 1989 թ.): Խմբ. հանձն.՝ Լիլյան Հ. Յ.(հանձն. նախագահ), Ղազարյան Ռ. Ա., Ղափլանյան Ա. Ա. և ուրիշն., Ե., «Լույս», 1990, Нагорный Карабах и вокруг него... Глазами независимых наблюдателей (Сборник материалов). Составили: С. Золян, Г. Мироян, Ер., «Луйс», 1991, Թովմասյան Վ., Աբաջանյան Վ., Նեսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, ռուս. տեքստերի թարգմ.՝ Հ. Վանյան և ուրիշն., Ստ., «Մաշտոց», 1991 և այլն:
5. Нагорный Карабах в 1918-1923гг., Сборник документов и материалов, Άр., 1992, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, состав. и ред. Седа Вермишева[Библиотека Центра русско-армянских инициатив], Е., 1995, Легитимность Нагорно-Карабахской Республики в материалах и документах, ред. Седа Вермишева[Библиотека Центра русско-армянских инициатив], Ер., 1995, Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը: ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն և ընտրությունները՝ 1991-1998, Ստեփանակերտ, Սոնատե, 1998, Պատմական նստաշրջան. ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների 22 կարգալ՝ 20-րդ դարնարման խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի 1988 թ. փետրվարի 20-ի նիստի արձանագրությունը՝ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ.՝ Վ. Բալայան, Տ. Հակոբյան, Ստ., ԱրՊՀ, 2008 Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար՝ փաստաթղթեր և նյութեր, կազմ.՝ պ. գ. թ., դոցենտ Վ. Խաչատրյան, պ. գ. դ. Հ. Աբրահամյան, Եր., Պատմության ինստիտուտ, 2011 և այլն:

6. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий/ Сост., отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. д.ю.н., проф. Ю. Г. Барсегов. В 2 т. Т. 1, М., Круг, 2008, Т. 2, М., 2009:
7. Հարությունյան Մ., Լեռնային Ղարաբաղը՝ միջազգային իրավունքում և համաշխարհային քաղաքականությունում (կազմ., պատասխանատու խմբագիր, ներած., հոդվ. և ծանոթ. հեղինակ ի.գ.դ., պրոֆ. Յու. Բարսեղով): Մոսկվա հատ. 1-ին, 944 էջ (ռուսերեն): Գրախոսություն: Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2009, հմ. 1 (5), էջ 154-156:
8. Барсегов Ю., Право на самоопределение – основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха, Ер., «Айастан», 1989, Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է: Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի շուրջը [Ռուս. թարգմ. Մ. Տ. Խոջանյանը; Խմբ. կղլեգիա՝ Գ. Գալոյան և ուրիշ.], Եր., «Հայաստան», 1990:
9. Правда о Нагорном Карабахе. Документальный сборник. Составили В. А. Товмасын, Ю. Б.Нерсисян. Ред. В. А. Атаджанян. Ст., 1989: Նույնի երկրորդ լրամշակված տարբերակը տես՝ Карабахский вопрос. Истоки сущност в документах и фактах. Ст., «Арцах», 1989:
10. Տես Թովմասյան Վ. Հ., Աթաջանյան Վ. Ա., Ներսիսյան Յ. Բ., Ղարաբաղյան հարց: Ակունքներն ու էությունը ըստ փաստաթղթերի և փաստերի, Ստ., 1991 (նույնը նաև ռուսերեն):
11. Մկրտչյան Շ., Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա, Եր., «Ամարաս», 1996:
12. Прады о Нагорном Карабахе. Материалы и документы, Ер., 1989:
13. Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթեր և նյութեր), կազմ.՝ պ. գ. թ., դոցենտ Վ. Խաչատրյան, պ. գ. դ. Հ. Աբրահամյան, Եր., Պատմության ինստիտուտ, 2011:
14. Տես Հայության կոչերն ու դիմումները ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (1988-1989 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ.՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Հ. Աբրահամյան, պ.գ.թ., դոցենտ Վ. Խաչատրյան, Եր., ՊԻ, 2014:
15. Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տևի ունեցել Հաղրութուն, Եր., 1992:
16. Նաջարյան Զ., Կանչ հայրենի տնից. Հայաստան և Ղարաբաղ օրագիրս, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000:
17. Բակուր [Կարապետյան], ...Եվ նրա շուրջ, գիրք առաջին. Կղզիացած երկիր, Եր., «Արևիկ», 1990:
18. Բակուր, Անգլուհու արցախեան ողիսականը(Վիպակ), Եր., Եղիա Բաբունեան գրական հրատարակչական ֆոնդ, 1994:
19. Բակուր, Արցախյան զոյամարտի համահավաք: Մատենաշար, հատ. 1, Եր., «Շուշի ԲՀ», 2008, հատ. 2, Եր., «Շուշի ԲՀ», 2008, հատ. 3, Եր., «Շուշի ԲՀ», 2009, հատ. 4, 5, Եր., «Շուշի ԲՀ», 2011:
20. Բակուր, Սուճգալիթյան օրագիր: 1988 թ. մարտի 27-ից ապրիլի 5, Եր., «Շուշի» հիմնադրամ, Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն, 2013:
21. Խաչատրյան Ս., Վաստակած պատիվ (ինքնակենսագրական նոթեր), Ստ., «Հորիզոն» ՍՊԸ, 2002:
22. Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե, հ. 3, Ղարաբաղյան շարժում, Ստ., 2006:

23. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе. Хроника. Часть I. Февраль 1988г.- январь 1989г. Ер., Изд. НАН Арм ССР, 1990, Часть II. Январь-декабрь 1989г. Ер., Изд. “Гитутюн” НАН РА, 1993, Часть III. Январь-декабрь 1990г. Ер., Изд. “Гитутюн” НАН РА, 1993, Часть IV. Январь 1991г. - январь 1993г. Ер., Изд. “Гитутюн” НАН РА, 1994, Часть V. Январь 1993г. - июль 1995г. Ер., Изд. “Гитутюн” НАН РА, 1997, Часть VI. Июль 1995г. - май 1997г. Ер., Изд. “Наири”, 1997:
24. Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, Ստ., «Սոնա», 1998, նույնի՝ Предыстория национально-освободительного движения карабахских армян (из серии «События в Нагорном Карабахе»), Э., 2000, с. 80., նույնի՝ Генрих Погосян: лидер Арцаха 1988, Э., 2000:
25. Հարությունյան Մ., Արցախահայության ազգային ազատագրական պայքարի արտացոլումը Վ. Բ. Հարությունյանի երկերում (Արցախյան շարժման 15-րդ տարեդարձը). - Մարտիկ, հմ. 6(508), 31 հունվար-6 փետրվար 2003, էջ 6:
26. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան զոյապայքարի տարեգրությունը, Եր., 1997:
27. Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Եր., «Ամարաս», 1997, նույնի՝ Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Եր., «Ամարաս», 2001:
28. Хроника. НКАО: Февраль 1988 - Февраль 1990. Б., 1990:
29. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ер., Изд. НАН Арм. ССР, 1988:
30. Хуршудян Л., Истина – единственный критерий исторической науки: Причины и цели нового этапа антиармянской кампании, развернувшейся в Азербайджане в связи с проблемой Нагорного Карабаха, Ер., Из-во ЕУ, 1989
31. Մկրտչեան Լ., Արցախ-Ղարաբաղը՝ իր անցելով և ներկայով, Ա., 1988:
32. Авагян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ер., 1991.
33. Խոջեբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Եր., «Հայաստան», 1991:
34. Чобанян С., Государственно-организованный терроризм, SOS!, Геноцид армян 1988-1992гг., Ер., 1992.
35. Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաբվի շարդերը, Եր., 1992, Мосесова И., Армяне Баку: бытие и исход. Документы. Свидетельства очевидцев. Газетные и журнальные публикации. Факты и комментарии к ним, Ер., «Айастан», 1998:
36. Сумгаит... Геноцид... Гласность? Сборник, Составили: Г. Б. Улубабян, С. Т. Золян, А. А. Аршакян, Ер., Общество Знаниеи АрмССР, 1989, Мелик-Шахназарян Л., Гандзак, Неутраченный мир (воспоминание очевидца), С., 1996, Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтов в ряде районов Азербайджанской Республики и Республики Армения (конец апреля-май 1991), Ер., 1992, Фонд общественно-политической информации. Геноцид армян в Азербайджане и Нагорном Карабахе. Ред. В. Атаджанян, Ст., Изд. центр Степанакертского полиграф предприятия, 1998, Фонд общественно-политической информации. Ненаказанный геноцид. К десятилетию армянского погрома в Сумгаите, Ред. В. Атаджанян, Ст., Изд. центр Степанакертского полиграфпредприятия, 1998, Фонд общественно-политической информации. Геворкян П., Дневник судебного процесса по уголовному делу о преступлениях, совершенных против армянского населения в гор. Сумгаите с 27 по 29 февраля 1988г. Ст., Изд. центр Степанакертского полиграфпредприятия, 1998, Арабян И., Геноцид и его наказуемость, Ер., 1999, Мкртчян Ш., Нагорный Карабах: анатомия свершенного Азербайджаном геноцида (1920-1988 гг.), Перевод с армянского Наиры Айрумян, Ст., Азат Арцах, 2003 և այլն:

37. Кокс К., Айбнер Дж., Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ер., 1998:
38. Барсегян Х., Истина дороже... К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ер., 1992.
39. Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն: Համառոտ ակնարկ, Եր., 1992:
40. Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Ե., «Գիտելիք», 1991, Նույնի՝ Մարտնչող Արցախը. գիրք Ա (1917-1923), Եր., «Զանգակ-97», 2003, գիրք Բ (1923-1985), Եր., «Զանգակ-97», 2003, գիրք Գ (1985-2000), Ստ., «Դիզակ պլուս», 2007:
41. Տես Սարգսյան Ս., Հարությունյան Մ., Հովհաննիսյան Լ., Այդպես չեն գրում պատմությունը, «Ազատ Արցախ», հմ. 65, 6 մայիսի 2008 թ., Հարությունյան Մ., Շուշիի ազատագրման պատմագրության հիմնահարցերը, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (Գիտական հոդվածների ժողովածու), N 2, Ստ., 2007, էջ 46-52 (նույնը լրագրային տարբերակով տես «Մարտիկ» (ԼՂՀ ՊԲ պաշտոնաթերթ), հմ. 18, մայիս 2008 թ.), նույնի՝ Վերստին Շուշիի ազատագրման պատմագրության հիմնահարցերի մասին, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի տարեգիրք, հմ. 1 (10-22), 2007, Շ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2008, էջ 144-150, նույնի՝ (համահիկնակներով) նույնի՝ Եր., կնժիքն է պատմաբանի գեները, «Ազատ Արցախ», հմ. 110, 26 օգոստոսի 2008 թ.), նույնի՝ Նորագույն շրջանի ազատագրական պայքարի պատմության խնայությունների և հարակից այլ հարցերի մասին, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 3(35-46), 2009, Շ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2014, էջ 207-242:
42. Նաճարեան Ե., Արցախեան հարցի սև թղթածրարը: Պրակ Ա, Բ և Գ: Պ., 1989:
43. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը. սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 277-352
44. Վազգեն Մնացականյանը, այն համարելով հազվագյուտ երևույթ՝ գրել է. «Այս գիրքը հասցեագրված է ամենքին և այն քաղաքացուն, որ ծնվելու է վաղը: Ուրեմն այն մեզ համար արդեն գործող իրականություն է, իսկ նրա համար՝ ոսկե ժառանգություն: Դժվար, սաստիկ դժվար է ստեժել այնպիսի մի գիրք, որ իրավունք ունենա ապրել ներկայում, գալիքում և մշտապես երիտասարդ մնա իր անկոտրում ճշմարտության մեջ: Կան գրքեր, որոնք «աչքի մի հարվածով» ընթերցել չեն կարող. «Տարեգրությունը» հենց այդպիսինն է» (Մնացականյան Վ., Խոհեր Բագրատ Ուլուբաբյանի «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրության» առթիվ.- «Կանչ», 29 հուլիսի, 1998թ.), Աթանեսյան Վ., Պատմության քաղաքականություն, թե քաղաքականացված պատմություն.- «Մարտիկ», թիվ 23, 1996 թ.:
45. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, Եր., «Գիր գրոց», 1993:
46. Մելքունյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղ, Եր., «Լույս», 1990, նույնի՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն: Պատմատնտեսաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997:
47. Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ. Գոյության պայքար(2 գրքով). Գիրք Ա, Բ, Ե., «Միքայել Վարանդեան», 1993, նույնի՝ Северный Арцах: негсубаемыи краи, Ер., " М. Варандян", 1994, նույնի՝ Օջախի գիրք. Հողը կանչում է, Գիրք Բ, Երևան, «ՂԱԼԼ», 2005, նույնի՝ Օջախի գիրք: Կարոտի հասցեներ, Գիրք Գ, Եր., «Զանգակ-97», 2011:

48. Ղահրամանյան Կ., Հայ էթնոսի պատմական առաքելությունը, խմբ.՝ Հենզել Մանուչարյան, Եր., «ԴԱԼԼ», 2012, նույնի՝ Արցախ. խնամարկված և անտեսված հարցեր, խմբ.՝ Ալվարդ Ղազիյան, Եր., «ԴԱԼԼ», 2013:
49. Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. Факты и комментарии, Ер., «Наири», 1997, (второе издание), Ер., «Айрапет», 2016, Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ: Խմբ.՝ Լ. Բարսևյան; ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց ցեղասպանութ. թանգ.-ին-տ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998: Мелик-Шахназарян Л., Хачатрян А., Этнополитика Азербайджана, Ер., «Де-Факто», 2007, Мелик-Шахназарян Л., О войне и победе. Том I, Том II, Составитель и редактор Елена Хачатрян, Ер., «Айагитак», 2015:
50. Григорян А., Логика политического мышления властных структур Азербайджана в контексте правового развития Карабахского вопроса, Ер., 1997:
51. Григорян А., Азербайджан и Нагорный Карабах: Диалектика возникновения и развития двух систем гособразований, Ер., Изд-во АЦСиНИ, 1997, նույնի՝ Армяно-азербайджанские отношения: Реалии и перспективы / Арм. центр стратег. и нац. исследований, Ед., Изд-во АЦСиНИ, 2001, նույնի՝ Власть и оппозиция в Азербайджане: традиции, взаимоотношения, перспективы, Ед., Изд-во АЦСиНИ, 1999:
52. Հակոբջանյան Ա., Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ հողվածներ, Եր., 2001, նույնի՝ Աններելի անգիտության ու քարոզչական պատերազմի հայրենական ճահճուտներում, խմբ.՝ Ա. Ա. Հակոբջանյան, Եր., 2013 նույնի՝ Ղարաբաղյան հիմնահարցը դարավոր մաքառումների արդյունքում, Եր., Ջանգակ-97Ե, 2004, նույնի՝ Հիշենք, վերլուծենք, դասեր քաղենք մեր պատմության արյունոտ էջերից, Եր., հրատ. նշված չէ, 2009:
53. Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքար(1985-1992), Եր., «Լինգվա», 2004:
54. Тер-Саркисянц А., Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции. М., Русская панорама, 2015:

ԱՄՓՈՓՈՒԿԻՐ

Արցախյան շարժման պատմագիտական իմաստավորման շուրջ Միեր Հարությունյան

Արցախյան շարժումը դարակազմիկ ու շրջադարձային մեծ իրադարձություն էր համայն հայության համար, հետևաբար այն պետք է լինի Հայաստանի նորագույն պատմության առաջնահերթ ուսումնասիրության առարկան:

Ներկայացված են անցած երեք տասնամյակի ընթացքում լույս տեսած այն հիմնական հրատարակությունները, որոնք, ըստ ժամանակագրական, աշխարհագրական ու գաղափարախոսական առանձնահատկությունների, որոշակի զարգացումներ են ապրել, աստիճանաբար ստեղծել և տարածել փաստերի ու փաստարկների համակարգեր, դրանց կամայական մեկնաբանություններից ծնված առասպելներ ու քարոզչական արտահայտություններ:

РЕЗЮМЕ

**Об историковедческом осмыслении Арцахского движения
Мгер Арутюнян**

Ключевые слова: Арцахское движение, Армения, новейшая история, предмет изучения, основные публикации, пропагандистские выражения.

Арцахское движение стало знаменательным и переломным событием для всех армян, следовательно, оно должно стать основным предметом исследования новейшей истории Армении.

Представлены основные публикации, напечатанные за прошедшие тридцать лет, которые, согласно хронологическим, географическим и идеологическим особенностям, претерпели определенное развитие, постепенно создавая и распространяя системы фактов и гипотез, и появившиеся из их произвольных толкований легенды и пропагандистские выражения.

SUMMARY

**On the historical sense of Artsakh Movement
Mher Harutyunyan**

Keywords: Artsakh movement, Armenia, newest history, research subject, main publications, propagandist expressions

Artsakh movement was a decisive and historical event for all Armenians; hence it should be the primary research subject for Armenian newest history.

Here we present the main publications printed during more than thirty years past, which, according to chronological, geographical and ideological peculiarities, have undergone certain progress, gradually creating and spreading systems of facts and hypothesis, legends and propagandist expressions concluded from their volunteer interpretations.